

בשולי מעגל ההיסטוריוגרפיה היהודית והישראלית-יהודית

רחוקים אנו עדיין מן האפשרות לסכם במלואה את ההשפעה של פתיחת הארכיונים בארצות הקומוניסטיות לשעבר על ההיסטוריוגרפיה היהודית והישראלית-יהודית. בדבריי להלן אנסה לשרטט כמה קווי התפתחות בנדון תוך שילובם בהשפעת גורמים רלוואנטיים אחרים.*

מי שמחשיב את הצד הפילולוגי-טרמינולוגי במחקר ההיסטורי ייתן ראשית כל את דעתו על המונח "ריאל-סוציאליזם" המופיע בכותרת של קונפרנציה זו. כל מונח הוא הגדרה גם אם הוא נתון במרכאות. ואין צורך דווקא לחזור לאריסטו ולסוקרטס כדי להדגיש את חשיבות העניין לגבי המחשבה האנושית בכללה ולגבי ההיסטוריוגרפיה בפרט. את הגירסה הקלאסית היוונית משלימה האימרה הלטינית *Nomen Est Omen*. המונח "ריאל-סוציאליזם" מעורר תהייה כפולה. אחת נוגעת לריבוי המשמעויות של *הסוציאליזם* והשנייה לתוכן הריאליזם הקונקרטי שלו. מקור המונח הוא מזרח-גרמני לפני איחוד גרמניה. מדובר איפוא במשטר שכרגיל כונה קומוניסטי. ההיזקקות ל*סוציאליזם* במקרה זה הוא ביטוי נוסף להתחלפות הזיקות הנשנית בראש ובראשונה בין שני המושגים *סוציאליזם* ו*קומוניזם* ב־150 השנים האחרונות. סימן היכר היסטורי מובהק לתופעה זו הוא, כידוע, השימוש בתואר קומוניסטי בכותרת של *המאניפסט* מאת מארקס ואַנגֶלס לשם הדגשת ההסתגות

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שהוכנה ביולי-אוגוסט 1996 בשביל הקונפרנציה ה־32 של ITA (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung) שנערכה בלינץ שבאוסטריה (14-10 בספטמבר) על הנושא: Sources and labour historiography after the collapse of "real socialism". בטקסט שלהלן הוספתי אך מעט ממה שמתייחס לזמן מאוחר יותר; לעומת זאת בהערות נוספו בעיקר כמה נתונים ביבליוגרפיים.

תיאור השימוש בתיעוד ההיסטורי ועל המפנה שחל בשנת 1989 ניתן על-ידי ד"ר ש' קרקובסקי, חוקר ותיק של ירושם. ראו: פתיחת הארכיונים הסובייטיים לשעבר וחקר השואה, מיכאל י"ג, (תל-אביב, 1993), עמ' צ"ג [93] - ק"ב [102]. הכרך מחולק לשני חלקים, עברי ואנגלי, בהתאם לכך גם העימוד כפול. המאמרים של חוקרים ישראלים ולא-ישראלים עוסקים במיגוון של היבטים הנוגעים לשואה ומסתמכים בחלקם גם על תעודות חדשות. ראוי לציון מבואו הקצר של פרופ' י' גוטמן הפותח את החלק העברי של הקובץ. עוברי ירושם צילמו מן החומר הרלוונטי חלקים מרכזיים הנוגעים לאוכלוסייה היהודית תחת הכיבוש הגרמני והרומוני (80 אלף מסגרות של מיקרופילמים). בגליון 8 (יוני-יולי 1986) של פוליטיקה מצטיירת קשת רחבה ביותר של מאמרים מקוריים על השואה, בעיות הזיכרון והשלוחות שלה.

מהסוציאליזם שלפני כן – האוטופי, לדעתם.

מניה וביה נכרכת כאן הפרשה המסועפת של הדיפרנציאציה הפנימית המתמדת לגבי כל אחד מהמונחים האלה כשלעצמם. הרי מדובר במושגים אשר בראשיתם התייחסו למעשה כמעט רק לאידיאולוגיות, אלא שהם נשאו בקירבם מלכתחילה גרעיני התפתחות מגוונים. אכן טווח משמעותם התרחב והתפצל למכלול של תכנים ארגוניים, פרוגרמטיים ושל אסטרטגיה וטקטיקה פוליטית ומפלגתית וכן מערכות חברתיות-כלכליות המוגדרות כמלחמת-מעמדות. דינו אם נציין כאן את העובדה הפרדוקסאלית המזוויעה מהמחצית הראשונה של המאה הזאת בדמות "הנאציזמאל-סוציאליזם" ההיטלריסטי, אשר בשם המסגרת המפלגתית שלו הכניס גם את הפועלים. מצד אחר אפשר להצביע על מערכת היחסים האנטגוניסטיים הקיצוניים שהתגבשה בהדרגה אחרי מלחמת העולם השנייה בין ברית המועצות, סין העממית ויוגוסלביה, שכולן דגלו בקומוניזם. זאת ועוד. לא בכל המדינות המכונות קומוניסטיות נכלל תואר זה בשמות המפלגות השליטות. עם קרום המשטרים הקומוניסטיים, זנחו המפלגות שם וכמעט בכל הארצות האחרות, הקפיטאליסטיות, את התואר קומוניסטי ונתרקמה קשת מגוונת של שמות למפלגות שנחשבו ממשיות.¹ אך מחוצה להן לא חדלו מלכנות אותן כך. בפרט בולט הדבר באחרונה כאשר אותן מפלגות-יורשות בארצות "הסוציאליזם-הריאלי" לשעבר חזרו והגיעו להישגים פוליטיים ואף הצלחות מסוימות בבחירות.² נחלשת או אף נעלמת (לפי שעה, לפחות), הנטייה בשורותיהן להתעלם משם-התואר קומוניסטי.³

במרכז הדברים התמציתיים שלהלן יעמדו הנקודה היהודית והישראלית. אשרטט – ויש להודות סכמאטית כלשהו – את המעגלים שמדובר בהם. אין ספק, כי עם התפוררות המשטרים הקומוניסטיים הועמדו תעודות ומקורות ביבליוגרפיים חדשים לרשות החוקרים. ברי, כי אי אפשר לערוך עדיין סיכומים מלאים. ככל שנעשו ניסיונות כאלה הם חלקיים מאוד ותכופות אף מקריים למדי. אך דומני, כי נקודת הכובד היא בהרחבת מיתחם המחקר. כוונתי היא לרחיפה (למעשה, הדחיפות) שניתנו לחזור ולהעלות בעיות ישנות מהותיות עד כדי ריקונסטרוקציה של עובדות ומהלכים מן העבר, אלה או אחרים, ושל ראייתם ההיסטורית בכללם.

נוצרה אווירה של תהיות והתחקויות מתודשות על מה שהיה במרחקים של אלפי, מאות ובעיקר עשרות שנים. אין הדבר מפתיע נוכח האקצ'לרציה המתמדת של מהלך ההיסטוריה, שמשפיעה בין השאר גם על ניסיונות נשנים לפריודיזציה מחודשת. לא תהיה זו טעות לכנות מגמה זו רביזיוניסטית במובן הפשוט של המושג. יש המפליגים וטוענים, אולי תוך אופטימיות יתירה, כי מדובר בדמיתולוגיזציה של אירועים ותהליכים ובדוגמטיזציה של פירושיהם והסבריהם. מי שאינו מאמין באובייקטיביות של ההיסטוריונים יודע להבחין בתוכם את אלה המודעים לאמת זו ועל כן הם נשמרים ביתר שאת ובינה מלהתייצב כפוסקים אחרונים ונוהרים במסקנותיהם.

1. יש כמה יוצאים מהכלל אך אין טעם להיכנס כאן לפירוט.
2. לאימרה הגרמנית heute rot morgen tot אין כנראה תוקף אבסולוטי. הרקע חברתי לתופעה זו – התחזרת כאן לא כטרגיה ולא כפארסה – לא יידון פה.
3. מעניין שבאחרונה נכנס לאופנה בישראל, ולא רק בה, השימוש לגנאי בשם-התואר ההיסטורי בולשביקי במקום קומוניסטי.

את ההמרצה במחקר שצוין פה מותר להגדיר אפילו בתור תופעה המגלמת את "רוח הזמן"⁴. ניאר, 'פוסט' אף 'קץ' הם מפתיתי ההגדרות השכיחות בהקשר של היסטוריה והיסטוריונים בדור האחרון. משתקפת כאן לא רק הנטייה לשחזר מחדש את העבר אלא לא פחות התופעה של חילופי דורות ומשמרות. אימרה עברית ישנה היטיבה לקבוע בנוסח האוריסטי-דרשני: "דור דור ודרשיו" (מפרשיו, מסביריו). אימרה זו מבטאת את אחת המשמעויות הטבועה בקביעה הפופולארית מזמנים חרשים: "כל היסטוריה היא היסטוריה בת זמננו". היא מצביעה למעשה על התנגשות דיאלקטית בין מגמות לסימפליקציה ואינסטרומנטליזציה מצד אחד לבין העשרה וגיוון מהצד השני.

להלן בכוונתי להציג בעיה אחת כפי שהיא מתבלטת בספרות ההיסטורית מן הזמן האחרון וזיקתה להווה היא לכאורה מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה. מדובר בנושא השואה (או במילה שהפכה כבר למעשה לכינוי לאומית – holocaust)⁵. הדברים התמציתיים יתייחסו במיוחד תחילה לשני ספרים שהופיעו בשנות התשעים: אחד מאת מ. צוקרמן (תל אביב, 1993); השני פרי עטו של ד.י. גולדהאגן (ניו יורק וטורונטו, 1996)⁶. שתי כותרות המשנה של הספרים מצביעות כאילו על המגבלות שהציבו המחברים לעצמם בטיפול בנושא. מיתחמי הזמן והמקום הם שונים. ספרו של צוקרמן אמור לדון ב'שואה' כפי שהשתקפה באופן ספציפי בעיתונות הישראלית בימי מלחמת המפרץ בראשית התשעים. גולדהאגן חוזר לתקופת השואה עצמה, אך ייעד מחקרו לצד השני – ל"גרמנים הפשוטים". בעוד שנוסח כותרתו של צוקרמן נראה אובייקטיבי, כותרתו של גולדהאגן היא כפירוש שיפוטית. הצד השווה בשני הספרים הוא שהמחברים, כל אחד על פי דרכו, חרגו מעבר לתחומים שתחמו לכאורה הכותרות והתייחסו לשורה של עניינים ובעיות רבי פנים הנוגעים לנושא

4. מודה אני, כי בכותבי שורות אלה חזרו וצצו בזכרוני, במעומעם אמנם, תמונות, תיאורים, הרהורים והרגשות מן הספר של: Gunter Grass, *Aus dem Tagebuch einer Schnecke*, 1972 (עברית, 1979).

5. המילה התנכית שואה (אסון כבד) נתגלגלה במונח עוד לפני ההשמדה ההמונית והטוטאלית של היהודים על-ידי הכובשים הנאצים ועזריהם בימי מלחמת העולם השנייה. הוא הוחל על הגורל האכזרי של התושבים היהודים באזורים הכבושים אחרי פרוץ המלחמה. רק אחר כך יחד המונח שואה להשמדה ובייתר ייחוד להשמדת עם (Genocide). כך גם נגזר השימוש במונח 'הולוקאוסט' לגבי טבח הארמנים תחת השלטון העותומאני בתקופת מלחמת העולם הראשונה והפולמוס שנוכך בנרון. ראה על סוגיה זו גם להלן.

6. א. משה צוקרמן, *שואה כחור האטום*, "השואה" בעיתונות הישראלית בתקופת מלחמת המפרץ, הרצאת המחבר, 1993. המחבר נמנע כוונת מכוון מלפרסם ספרו בלשון אחרת. ראויים לציון מאמרי ביקורת לא של היסטוריונים מקצועיים: "הקלות הבלתי-נסבלת של השואה" מאת ליאור זלטון, דבר, 14.1.1994; מירי פז, "היטלר עשה יחסי ציבור רעים לגרמנים", דבר, 18.2.94. כן עומד על הפרק הוויכוח החוזר ונשנה בדבר ייחודיותה של השואה. ר' לעיל בהערה 5.

ב. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers Willing Executioners, Ordinary Germans and the Holocaust* New York 1996, pp 622.

המהדורה הגרמנית הופיעה אף היא ב-1996 כברלין ונפתח ויכוח חריף עם המחבר, אשר אמנם הודה ב"טעויות אחדות". הארץ 6.12.96, והשווה Ch. R. Browning *Ordinary* Germans or Ordinary Men? in *Dorot Chair of Modern Jewish and Studies*.

Emory University, Atlanta, 1994, pp. 7-14.

השואה בכללו מצדו היהודי, הגרמני והאוניברסאלי. ואין תימה בכך. גם באין סטטיסטיקה מדרייקת וביבליוגרפיה שלמה, ניתן לקבוע כי נושא 'השואה' תופס מקום מרכזי בהיסטוריוגרפיה היהודית והישראלית בשני הדורות האחרונים.⁷ חשיבותו מצטיירת בעליל גם בהיסטוריוגרפיה הכללית,⁸ זאת מטעמים מובנים. אם לנסחם בקיצור ובלי טענה למיצי: הפיזור היהודי, המשך המיגרציה של רוב יהודי העולם; השתתפותם הניכרת של יהודים בזרמים ובארגונים אידיאולוגיים, פוליטיים ותרבותיים שונים; *השואה* והמסורת האנטישמית המורשת והמסועפת; מאמצים ממושכים ומפותלים של שיתוף והתקרבות בין יהודים וזולתם על יסוד הכרה דיפרנציאלית של כל צד בשני במעגלות הדת, הלאום, התרבות ואינטרסים חומריים. ואחרון אחרון (לא לחשיבות): התקרבות היובל לתקומת מדינת ישראל והפיכתה לגורם בפני עצמו בזירה הבינלאומית והאזורית. בזכות המדינה החלו היהודים להיחשב כסובייקט חי, שוב לא על יסוד "הפרוטוקולים של זקני ציון" המיתיים,⁹ אלא בהתבסס על מציאות חיה, מדינית-טריטוריאלית, וזאת דווקא על רקע החורבן הנורא של 'השואה' חוועותיה.¹⁰ מצטרף כאן גם השינוי הדינמי בתודעה היהודית העצמית לגילוייה בישראל ובתפוצה. ודאי גם העלייה הגדולה של חצי מיליון יהודים בערך מברית המועצות לשעבר במחצית הראשונה של שנות התשעים הגבירה את ההתעניינות בשואה מאחר שהגישה החופשית שלהם למקורות ראשוניים ומשניים בארץ מוצאם הייתה מוגבלת מאוד, וכיצא בזה המחקר והדין בפרשה. כל המערכות האלה מפעילות את הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי והאינדיבידואלי כאחד. העדר הגדרה מוסכמת למושגים לאביליים אלה אינו מחייב הימנעות מהשימוש בהם. להיפך, אך בתנאי שזוכרים את יחסותם. הוא הדין לגבי שכתוב

7. ניסיון אחרון, לפי שעה, לטיפול כולל ושיטתי בנושא נעשה בספר: לני יחיל, *השואה*, גודל יהודי *אירופה 1932-1945*, כרכים א, ב, 1987. הספר תורגם גם לאנגלית. כן פורסמו כרכי *האנציקלופדיה של השואה* (1990) באנגלית ובעברית בעריכת י. גוטמן. ראו אור גם שתי מהדורות בגרמנית (1993; 1995), עם מספר ערכים נוסף. כמה היסטוריונים גרמנים חברו לי גוטמן בעריכה. מן הדין להוסיף כאן מקראה שנושאה "פוסט-ציונות" ושוואה בעריכת פרופ' דן מכמן (אוניברסיטת בר-אילן). הספר (576 עמ'), שהופיע בראשית 1997 עם מבוא של העורך, מתרכז במקומה של סוגיית השואה בפולמוס הציבורי הישראלי בנושא "הפוסט-ציונות" בשנים האחרונות.

8. אציין כאן כדוגמה סיגניפיקאנטית דווקא מוסד עירוני פרובינציאלי Institut für Stadtgeschichte Historiker Koordination בפראנקפורט אָם-מיין. המעיין בפרסום הפרוידי של המכון יופתע אולי למצוא חומר רלוונטי רב ומגוון החורג ומפליג מהמתחם המקומי והאזורי הקרוב. הפרסום של המכון Veranstaltungskalender (חוברת אחרונה ינואר-פברואר 1996) הוא דוגמה טובה לכך.

9. לאמיתו של דבר ההיזקקות לחיבור זה טרם פסקה, אף חדרה לעולם המוסלמי-ערבי. אין לדעת עד כמה השפיע אזכור החיובי של החיבור על-ידי היטלר במיין קאמפף (1925) על השתרשות המיתוס הנרדן.

10. כדאי לציין, כי המונח 'חורבן' אשר יחד בשעתו להרס בית המקדש הראשון והשני נהפך לסינונים מודרני של 'השואה'. זאת לאו דווקא אצל אדוקים בדת, שכן יום החורבן ('תשעה באב') היה ליום צום ואבל ולסמל של אבדן העצמאות הממלכתית היהודית. היה זה גלגול מיוחד במינו של הזיכרון הקולקטיבי היהודי הדתי והלאומי. ציונו, כמובן, קיבל צורות שונות בחברה היהודית לפלגיה, ארצותיה ודורותיה. הוא נקלט גם בידיש.

ההיסטוריה שהוא נוהג קבע מקדמת דנא.

חמישים שנה לגמר מלחמת העולם השנייה שימשו כמובן עילה טבעית מאד. אך גם המלחמות ופעולות צבאיות מקיפות יותר (ואלה לא חסרו) שישראל הייתה מעורבת בהן בצורות שונות, דחפו להחיות את העבר אשר חזר וצף.¹¹ פרשת מלחמת המפרץ בראשית שנות ה-90 הניעה להעלות בראש סדר היום גורם שני: עליית התנועה האיסלאמית והשתלבות העימות הישראל-פלשטיני בהתפתחות זו לא רק בקונטקסט מזרח-תיכוני אלא גם בין-יבשתי. ממילא באה הפנייה לעברו הרחוק והקרוב של האסלאם ויחסיו עם היהודיות והיהדות (Judaism ו-Jewry) כפי שהן משתקפות האידנא במציאות השוטפת.¹² הדיאלוג היהודי-הנוצרי נמשך מאז ראשית הנצרות והוא כולל פרקים שונים לרבות האינקוויזיציה, ומיסיונריות, ומאידך גיסא ניסיונות להידברות. עתה רוחשים כל הסיכויים להרחבת הטיפול ברקע ההיסטורי ובתכנים ההיסטוריים של הזיקות בין האסלאם והיהדות.

מצד הזיכרון ההיסטורי האישי מתבלט ריבוי ספרות הזיכרונות והאוטוביוגרפיות. עם חילוקי הדעות מרחיקי הלכת בנוגע למשקל הנודע לסוג זה של כתבים, המתנודד בין היסטוריה לספרות, בשום אופן אין להתעלם ממנו בהקשר שלנו, בפרט בכל הנוגע ליום-יום בגיטאות, במחנות הריכוז והמוות.¹³ אשר לעצם ההתעוררות המחודשת מהצד המדובר בוודאי השפיעה ומשפיעה העובדה שבני דור השואה ששרדו הולכים וכלים וחשים כאילו זו ההזדמנות האחרונה לספר את סיפורם כפי שהם זוכרים וחשו אותו על גבם ולהנחילו גם לזולתם. במובן מסוים גם מאמץ זה

11. ניתוח המשבר הרעיוני הנפשי שנסתמן בציבור הישראלי לאגפיו וביתר ייחוד בקבוצות השמאל הקיצוני בעקבות מלחמת-ששת-הימים (1967) כלול במאמרו של פרופ' דן דינר מאוניברסיטת תל-אביב: בתוך הקובץ על הדיאלוג הנוצרי-יהודי: *Israel und Kirche heute, Für Ernst Ludwig Ehrlich Herder, Freiburg. Basel. Wien, 1991, pp. 284-293.*

12. בספרו של ד"ר צוקרמן (הערה 6, לעיל) תופס מקום ראשון באיזכורים בהקשר מלחמת המפרץ חוסיין סדאם, החצי ממנו – היטלר. כל האחרים מפגרים מאוד אחריהם. גם הסכמי אוסלו בין ישראל והרשות הפלשתינית הספיקו כבר להוסיף נופך משלהם הן כשהתקדמו תהליכי הגשמתם הן כשחלו נסיגה ועיכובים ואין יודע עד מתי ועד היכן. הסימבוליקה ההיסטורית חוגגת. והרי דוגמאות:

א. ראש עיריית ירושלים הכריז על חגיגות 3,000 שנה להקמת העיר.

ב. נציג ערבי-ישראלי העלה את הטענה, כי הפלשתינים הם צאצאי הכנענים. מטרת ההיסטוריוזציה (או ה'היסטוריוזציה) בשני המקרים דנן שקופות. עניין הפריסה מחדש בחברון שהיא עריץ בעץ הסערה משמש עילה חזרת למניפולציות מטוג זה.

ג. ובאחרונה צוטט הפאטריארך הסורי לאמור כי ישו המשיח היה ממוצא סורי וכי מנהיגי ישראל מפיצים את דבר יהדותו הברוויה כדי לכבוש את האדמה (הארץ, 10 במאי 1997).

13. חוזרים ונוספים היבטים שונים הקשורים בשואה. פרופ' זוהר שביט, אוניברסיטת תל-אביב, פרסמה בכתב העת הגרמני *Neue Sammlung* (שנה 36, חוברת 3, יולי/אוגוסט/ספטמבר) מאמר שנושאן הם ילדים בהקשר השואה: "Aus Kindermund: Historisches Bewusstsein und nationaler Diskurs in Deutschland nach 1945", pp. 355-374.

ב-1955 הופיעה מהדורה שלישית של *אין פרפרים פה* – מבחר ציורים ושירים של ילדי גיטו ט'רזיינשטאט על יסוד החומר התיעודי העצום הנשמר במחיאון היהודי הממלכתי בבראג. נושא אתר אשר נדון בצורות שונות בשנים האחרונות הוא עניין הרפואה והרופאים בתקופת השואה וראה להלן על כינוס ייור"א שהוקדש לנושא.

הוא בבחינת היסטוריה החוזרת על עצמה. פה אנו צריכים, אף מצווים, לסגת לשלהי מלחמת העולם, כאשר עניין השואה התייצב בסדר היום של יהודי 'ארץ-ישראל' ('Palestine') ויהודי העולם כאחד. היוזמים הרוחפים היו ניצולי השואה שהגיעו בדרכים שונות ומשונות לארץ, שהייתה נתונה במערכה כבדה ומסובכת לקראת הקמת המדינה. הם שהניחו את היסוד לארגון "ידושם", שהפך בשלבים למרכז המחקר, איטוף התעודות והעדויות הראשי. אחר כך קמה שורה שלמה של מסגרות ארגוניות נוספות למטרות אלה, אקדמיות ולא אקדמיות, שברובן גם החלו להוציא כתבי עת מוקדשים לנושא. 'ידושם' קיבל מעמד מיוחד עם אישור "חוק השואה והגבורה" ב-1953. במשך זמן רב אף הקפידו להעסיק שם רק אנשים ניצולי שואה. מה שעשוי לעניין במיוחד פורום זה שלנו היא העובדה, שבקרב פעילי ידושם בלטו יוצאי תנועות הנוער הציוניות החלוציות ובראשם אלה הציוניות-הסוציאליסטיות, שמילאו לפני כן גם תפקיד מרכזי במלחמת הגיטאות.¹⁴ הן גם תפסו מקום חשוב בהנחת היסודות להקמת המדינה, בהעפלה (ניסיונות העלייה הבלתי ליגאלית) בימי שלטון המנדט הבריטי, אחר כך בבניין צה"ל, בפיתוח התנועה הקיבוצית לענפיה, בקליטת העלייה, בביצור המדינה הצעירה כלפי פנים וחוץ. המערכת הקיבוצית מילאה כאן תפקיד ראשון במעלה.¹⁵ ודאי השתקפו המאבקים הפוליטיים, החברתיים והפיצול העדתי בקרב היישוב הישן והעולים החדשים ואף בזרמים הקיבוציים ובמפלגות שהם היו קשורים בהם – גם בכיווני העיצוב של התודעה הציבורית בנושא השואה.

אם מבקשים למצוא ביטוי מפתח לכל הצורות של העיסוק בשואה ובהשלכותיה מהראוי להיוקק למילה העברית "זכור". זו כללה את כל הקומפלקס הדיאלקטי של "זכירה", "שיכחה" (מדעת או שלא מדעת), "הכחשה" ו"השכחה". י.ח. ירושלמי נקט את המילה הזו – "זכור" כדי להכתיר את ספרו ולהרצות בצורה מקורית ומעמיקה על מהלך ההיסטוריה היהודית והשתקפותה במשך הדורות בכתיבה ובזיכרון עליה. דעתו היא, כי נושא השואה הוליד אמנם מחקר רב יותר מכל אירוע אחר בהיסטוריה היהודית, אלא שדמותה של השואה זוכה לעיצוב אופטימלי דווקא בכור המצרף של הסופר. הוא משלב קביעה זו בתפיסה כוללת יותר, לאמר כי הספרות והאידיאולוגיות עיצבו את התפיסות היהודיות המודרניות בעניין העבר ולא ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית.¹⁶ ודאי יש עוד מקום להפוך ולהפוך בפרובלמטיקה זו.

14. הקומוניסטים והבונדאים שלקחו חלק נכבד במלחמות הגיטאות הפרטיזנים לא שותפו באותם גופים בדרך כלל. אך אף הם מצאו דרכי ביטוי משלהם אמנם יותר מחוץ לישראל. וראה גם: דינה פורת, "חלקם של הקומוניסטים היהודים במחתרות, במרדנות, בגטאות וביציאה לערות – שלש רוגמאות", *דפים לחקר תקופת השואה*, מאסף יב, תשנ"ה, עמ' 121–138. מדובר בשלוש קהילות: קראקוב, קובנה ומינסק. המחברת (ראש הפרוייקט לחקר האנטישמיות באוניברסיטת תל-אביב) יוצאת מהנהגה, כי חלקם של הקומוניסטים היהודים במחתרות ובלחימה לסוגיה היה בעל משקל רב, אך טרם זכה לתיאור ולניתוח ממצה ככל האפשר. והשווה להלן בהערה 21.

15. גם בזמן האחרון עם המשבר העמוק העובר על התנועה הקיבוצית לענפיה והנוגע לעצם קיומה ותפקודה היא לא חדלה מלתרום לתחום המדובר. והשווה להלן הערה 32.

16. המחבר איש אוניברסיטה בארצות-הברית יודע עברית. הנוסח האנגלי הופיע ב-1982, סיאטל: *Zakhor, Jewish History and Jewish Memory* הנוסח העברי, שהיה לנגד עיני, ראה אור בתל-אביב 1988. הספר זכה להדים רבים.

מצד אחר, יש באחרונה שאינם מסתפקים בזיכרון ההיסטורי-המחקרי והספרותי אלא טוענים גם להתמודדות פילוסופית עם השואה ("הזיכרון הפילוסופי"). בעניין הזיכרון הספרותי-האישי התעשרנו עתה בתרומה מיוחדת עם פרסום ספר הכולל יצירות של הסופר היידי ישעיהו שפיגל והנוגע לגיטו לודז' שבפולין. מדובר בסיפורים מפוענחים על פי כתבי היד שניצלו. חשיבותם היא לא רק לגבי גיטו לודז' אלא גם להערכת הכתבים שפורסמו על ידי סופרים נודעים אחרים פליטי שואה. "הליצנציה פואטיקה" שלהם מתנגשת עם תוקף עדותם ההיסטורית:¹⁷ בסך הכל עניין פתוח לביקורת ולמחקר.

אשר להכחשה, אם נדמה היה כי מגמה זו נחלשה באחרונה באה הידיעה, כי ראש מפלגה (או מעין מפלגה) בארצות הברית (National Socialist German Workers Party) דאג לספק חומר ניאורנאצי שהצדיק למעשה את השואה. הוא הוסגר מדנמרק לגרמניה ושם נשפט על מעשיו ל-4 שנות מאסר. גילויים ניאורנאציים כידוע אינם חסרים גם בגרמניה עצמה. עם זה בית הדין הגבוה ביותר לערעורים בגרמניה קבע כי הכחשת השואה אינה בכחינת הסתה לשנאה גזענית ואינה בת עונשין.¹⁸

אולם יש כאן בעיה פנים-יהודית. בהערה מקדימה אציין, כי בכינוסים ובספרות הרבה שהתפרסמה בשנים האחרונות עסקו מעט בעניין ה"יודנראטים" (או לפעמים "יודנעלצטע" - "זקני היהודים") הסיבה לא הייתה נטייה להשכחה. הסיבה היא, כי עניין כאוב זה כבר שימש במשך שנים רבות נושא למחקר ולפולמוסים כל צדדיים. לא הגיעו להסכמה אך אין ספק, כי ראיית התופעה נעשתה רבת אנפין יותר. דומה, כי עוד תבוא שעתו של דיון מחודש בה.

צד השכחה, לא כתופעה פסיכולוגית או אינסטינקטיבית אנושית, אלא כציווי אימפרטיבי, בא לביטוי בוטה ביותר בשנת 1988 במאמר שפירסם פרופ' יהודה אלקנה תחת הכותרת החד-משמעית: "בזכות השיכחה". במסקנתו מרחיק המחבר לכת יותר מאשר נאמר בכותרת. הוא קורא באופן פוזיטיבי לשיכחה. המחבר הגיע כילד בן עשר לאושוויץ. בישראל עמד במשך 25 שנה בראש מוסד ואן ליר, ששימש (ועודנו משמש) גם הוא מרכז לחקר השואה ואחר כך עמד בראש מכון אוניברסיטאי בתל-אביב אשר אף הוא אינו מתנזר מנושא השואה. הנחה נורמטיבית

17. בנוגע לזיכרון הפילוסופי" ראה מיכל בן נפתלי ברקוביץ' *מיואודיה וביקורת גל'* 4, 1993, בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים. תרומה מיוחדת ורב-צדדית לחקר השואה מצד המחקר והזיכרון התודותי כאחד, תרם פרופ' ש' פרידלנדר (אוניברסיטאות תל-אביב חינבה), בין ספריו:

(א) (עברית, 1980) *Vuand Vient le Souvenir*, ed. du Seil, 1978

(ב) *Reflections of Nazism - an essay on Kitsch and Death*, 1982

על י. שפיגל: י. שיינטוך, *ישעיהו שפיגל - פראוע כתבים פון לאדזער געטא*, 16 דערציילונגען ארויסגעגעבן לויט אפגעראטעוועטע כתב-יד מן אריינפירן און אן אינטערוויו מיט זייער מחבר, ספריית מאגנס, האוני' העברית, תשנ"ה. י. שיינטוך (ראש החוג לידיש באוניברסיטה העברית) כתב כבר בעבר על יצירות שהגיעו מתקופת השואה ועל הבעיות הקשורות בגישה אליהן. פתח הדבר מאלף מאוד. לדברי מחברו יהיה צורך ב-12 כרכים על מנת לפרסם את כתבי היד שניצלו והנוגעים לגיטו לודז' בלבד.

18. דבל, גל' 16, 17 במארס 1994. גם בצד היהודי אין תמימות דעים בדרך.

שלו היא ש"לקח חיים או תפיסת חיים שמקורה בשואה הוא אסון". הוא רואה בחרדה הקיומית העמוקה הגיונה מפרשנות מסיימת של לקחי השואה ומהנכונות להאמין (כדברי השיר) ש"העולם כולו נגדנו" ואנחנו "הקורבן הנצחי" – "ניצחון טראגי ופאראדוקסאלי של היטלר". לטענתו, יש כאן גם פגיעה בדמוקרטיה: "שימוש בסבל העבר כנימוק פוליטי הוא כשיתוף המתים בתהליך הדמוקרטי של החיים". זכר השואה הוליד גם חרדה קיומית עמוקה המניעה את החברה הישראלית בייחסה לפלשתינאים. על כן יש לשלול את קביעת השואה כציר מרכזי בהוויה הלאומית. אדרבא, יש לשרש את שליטתו של הזכור' ההיסטורי. באשר לעמים אחרים, לרבות הגרמנים, עליהם להחליט בדרכם הם ומתוך שיקוליהם אם רצונם לזכור.¹⁹ עמדתו של אלקנה לא התקבלה בסך הכל על ידי ציבור החוקרים ודעת הקהל. אך יש תהיות, אם הזיכרון של השואה כפי שהוא הוקנה לשני הדורות האחרונים לא נתן רישומו גם בעובדה שהאלימות יש לה מהלכים ניכרים בקרב ישראלים אם בארץ ואם במרכז ה"יורדים" בארצות הברית. אין לפסות, כמובן, על רצח ראש הממשלה יצחק רבין, שאירע בינתיים ואינו מנותק מרקע זה בכללו.

התמורות ברוסיה הביאו להרחבה רבתי של הבסיס התיעודי לטיפול בשואה. נתרבו גם עדויות שמסרו עולים חדשים. אך העיקר הוא החומר שבכתב אשר איפשר הוצאת כמה ספרים חשובים על-ידי "יד ושם" בנושא ועדיין רחוקים למדי ממיצוי כל המצוי כבר ברשות המוסד הזה. ראוי לציון מיוחד ספר שמקורו הוא הארכיון הפרטי של איליה ארנבורג: "יהודים כותבים לאיליה ארנבורג" (במשך 23 שנים עד מותו).²⁰ מסתבר, כי נקודת מוצא, חלקית לפחות, בשביל סיכום החומר התיעודי מלפני קרוס המשטרים הקומוניסטיים עשוי לשמש קובץ עברי מטעם יד-ושם. הנושא אף העסיק בעליל את המכון לחקר השואה בארה"ב ב-1996.²¹

זה עתה גם הופיע כרך מחקרי רב תוכן על התמורות בקרב העם היהודי בעקבות

19. הארץ, 2 במארס 1988.

בשיחה פנים אל פנים (1977) ביקש פרופ' אלקנה לנסח את תמצית השקפתו כלהלן: לא לזכור – במובן שלטפת את הזיכרון הקולקטיבי בנדון השואה מצד איזשהו גורם מוסדי, מרכזי כלשהו ללא קונטקסט מפורש כלל-היסטורי. ד"ר צוקרמן הקריש לעמדתו של אלקנה, מתוך מידה ניכרת של הזדהות, שלושה פרקים בספרו (לעיל, הערה 6).

20. הספר מבוסס על חלק מהארכיון האמור שהוברח לישראל. עורכי הספר הם מ' אַלטשוּלר, י' ארד, ש' קרְקובסקי, 539 עמ', ירושלים 1993. מלבד זה הופיע ברוסית הספר השחור הבלתי ידוע, מטעם יד-ושם ו"גראפ" (הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית) 463 עמ', בעריכת י' ארט וט' פאבלובה, 1993. הספר נותן עדויות מסמרות שמטעמים פוליטיים צונזרו בשעתן ברוסיה. זו השלמה לספר השחור בעריכת איליה ארנבורג ונאסילי גרוסמן שהופיע ברוסית בירושלים ב-1980, 547 עמ'. המהדורה העברית: על הטבח האכזרי של היהודים שבוצע בידי הנוכשים הגרמנים-הפאשיסטים באזוריה הכבושים (זמנית) של ברית המועצות ובמחנות ההשמדה בפולין בשנות המלחמה 1941-1945, ליקטו וערכו וסילי גרוסמן, איליה ארנבורג; תל-אביב, 1991, 634 עמ' [16] ע' לוחות. הנחה מבוססת היא, כי החומר התיעודי שהגיע ליד-ושם ונזל עד כה במיעוטו יבוא לידי ביטוי משמעותי בחיבור המקיף שמכין י' ארד על שואת יהודי ברית המועצות.

21. השואה כתיעוד – מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית המועצות,

השואה. יש בו הישענות מוגבלת על חומר תיעודי חדש. לעומת זאת כלולים בו ניסיונות לשערך תופעות אידיאולוגיות ופוליטיות שונות בחיי היהודים במאה העשרים. הסתייעות בחומר עדותי ותיעודי חדש צפויה בכינוס הבינלאומי המאורגן על ידי "יו"א" (ניו יורק) והמיועד להתקיים בסתיו 1996. נושאו: בעיות ההתגוננות הרפואית בתקופת השואה.²²

עתה מסתמן כיוון חדש במחזיאולוגיה של השואה במסגרת "יד ושם".²³ עיקרו באיסוף פריטים: בגדים, סמלים, אלבומי תמונות, תכשיטים, צעצועי ילדים ועוד. אוסף זה נועד לתעד באופן מוחשי מה שקרה לבני אדם, מבליט את הפן האישי והיום-יומי של מאות אלפים ומיליונים שנקלעו לגיהנום הכיבוש הנאצי למדוריו ולשלביו. מצד שני, הפריטים ששימשו את הנאצים בחיי יום שלהם מעידים, כי הם לא היו חיות אלא בני אדם שחוללו זוועות.²⁴ מכאן גם לקח שבאזהרה.

לתמורה גדולה בפרסום חומר המכיל מידע רבגוני הנוגע ליהודים בתקופת השואה הננו עדים כאשר ב-1995, נמסרו לידי נציג יד-ושם וחוקר ותיק במוסד ד"ר קרקובסקי 43 כרכים שפורסמו עד כה במסגרת הכנת אנציקלופדיה חדשה הנוגעת לפשעי הנאצים ברחבי המדינה. לפי שעה מדובר בכרכים שנושאים "רגסטר של המקומות ואירועי הפשעים שבוצעו בידי הכובש ההיטלריסטי על אדמות פולין בשנים 1939-1945", למצט מחנות למיניהם, גיטאות ובתי סוהר.²⁵ רישומים הנוגעים ליהודים מצויים ב-2,237 עמודים מתוך 5,329, על יסוד דו"חות חקירה ועדויותיהם של פולנים עדי ראייה. מוזכרים גם מאות מקרים של רצח פולנים בעוון הגשת עזרה או הסתרת יהודים. החומר הזה כולו עשוי לשמש בסיס למחקר מחדש בעניינים שונים.

(בעריכת י' ארד, י' גוטמן, א' מרגליות), יד-ושם, ירושלים תשל"ח, 403 עמ'. באחרונה נוספה המהדורה האנגלית של יד-ושם הכינוס ההיסטורי הבינלאומי התשיעי של יד-ושם, ירושלים, יוני 1993: *Major changes within the Jewish people in the wake of the Holocaust*, ed. J. : 1993. Gutman; Co-editor: Avital Saf, Jerusalem 1996, 735 pp. הופיעה מהדורה עברית וזהה הקובץ כולל גם שני מאמרים הנוגעים במישרין לארצות-הברית. אחד מהם הוא על הזהות היהודית של הקומוניסטים היהודים האמריקאים בשנות 1933-1945 מאת בת-עמי צוקר, עמ' 169-178.

22. והשווה *The Impact of Nuremberg, Programs of the United States Holocaust Research Institute*. Institute; Fifty years after the Nuremberg war crimes trials. Jan. - Dec. 1996. אשר לכינוס יור"א הוא אכן התקיים בנובמבר 1996 וחומר דיוניו יפורסם.

23. קדם לכך מחיאון השואה בוואשינגטון.

24. י. וינקלר, היום-יום של השואה, הארץ, 9 באוגוסט 1996.

ידיעה מסן פרנציסקו מוסרת, כי אמן ישראלי שמחה שירמן עומד לפתוח בימים הקרובים תערוכה חדשה המתמקדת בקשר שבין האמן למורשת השואה. שירמן נולד בגרמניה ב-1947 להורים ניצולי שואה ובהיותו בן שנה הגיע לישראל. האוצרת מציינת, כי האמן מחפש את הקשר שלו לעברו ולעבר הוריו ומנסה לספר סיפור שמעולם לא סופר. שם, 27 באוגוסט 1996. אכן, התערוכה עוררה הדים ניכרים בתקשורת ובקהל המבקרים המיועדי.

25. ראה מאמרו של ש' קרקובסקי, "תרומה חשובה לחקר השואה של יהודי פולין", *ילקוט מורשת לתעוד ועיון*, גל. 61, אפריל 1969, עמ' 67-73. "מורשת" הוא מוסד של הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר ע"ש מ. אנילביץ', גיבור גיטו וארשה.

לקראת סיכום הדברים הנני מבקש לחזור ולהתייחס לשני הספרים אשר הזכרתי לעיל.²⁶ בכותרת ספרו של ד"ר צוקרמן מוגדר ברורות מעגל ההתייחסות אל השואה בעיתונות הישראלית (למעשה גם בתרגומים מעיתונות חוץ שפורסמו בארץ), כבר השורות הראשונות של ההקדמה סותרות למעשה התרשמות זו. מסתבר כי "מאורע היסטורי-עולמי זה 'השואה' על מעמדו הייחודי ומשמעותו האוניברסלית" נדון כאן תוך התמקדות "באחד ההיבטים המקוממים של הטמעותו בתרבות הישראלית: האינסטרומנטליזציה האידיאולוגית של השואה". אינסטרומנטליזציה זו התבטאה, כפי שמסביר אחר כך המחבר ומסתמך גם על אחרים, בצידוק למעשים שליליים של דיכוי הפלשתינאים ובאידיאליזציה כוללנית של הציונות ותפיסותיה. גם הפרקים על השמאל הגרמני והישראלי תובעים שכתוב שיטתי. למעשה לא מדובר בעיתונות סתם, שאין המחבר מתאר וממייץ אותה אלא בכל מיני אישים ואנשים שונים, שהביעו בצורה זו או אחרת את דעתם בעיתונים. על כן חילופי הדברים בין הסופר העברי יורם קניוק וגינתר גראס יש בהם עניין רב כשלעצמו (על אף שהפירושים לא תמיד מסייעים להבנת הדברים). אך אין זה עניין של העיתונות דווקא. איני רואה אפשרות כאן להרחיב את הדיבור והניתוח על תכניו של הספר. אולם מן הראוי שהמחבר, אם וכאשר יפרסם את החיבור בלשונות אחרות, יעבד באופן שיטתי את הפרובלמטיקה ואת החומר העשיר הנוגע להיסטוריוזופיה, הפסיכולוגיה, הסוציולוגיה, הפוליטולוגיה, אשר רבים מהמומחים לתחומים אלה מנכסים לעצמם את ההיסטוריה תכופות בצורה חד צדדית.

ספרו של גולדהאגן נע למעשה במעגל אחד – הגרמני, בייחס לשואה. עיקרו בשתי קביעות. האחת, וזו כשלעצמה לא חידוש, שיש קשר בין האנטישמיות המושרשת בגרמניה לבין פרשת השואה. השנייה – כי מבצעי השואה, ומדובר בגרמנים הרגילים, לא עשו זאת רק משום שנצטוו או נכפו, אלא הם היו "תלויים מרצון". הוא מדבר על התפתחות "האנטישמיות האלימניציבית בגרמניה המודרנית", וזו הפכה ל-"Common Sense" של החברה הגרמנית והתקופה הנאצית (פרקים 2, 3). הדור שעבר את הסוציאליזציה שלו בתקופה הנאצית נעשה אנטישמי יותר מכל הדורות הקודמים. מכאן גם ההסכמה של גרמנים רגילים למדיניות ההשמדה שנתפתחה בתקופת היטלר עד כדי הוצאה לפועל מרצון במעשה.

ספרו של גולדהאגן עורר הדים רבים, בעיקר בגרמניה. הוויכוח העיקרי נטוש קודם כל מעל דפי השבועון Die Zeit.²⁷ לכך יש להוסיף, בין התגובות בארץ, מאמר קודם בעברית, אשר הוא כמובן הרבה פחות נגיש, פרי עטו של י. גוטמן (המדען הראשי ביד ושם).²⁸ בינתיים הופיעה גם המהדורה הגרמנית,²⁹ שעוד תרחיב ותחריף את הוויכוח וזה יגבר ביתר שאת עם הפרסום הצפוי של הספר בעברית. גולדהאגן אמר

26. לעיל בהערות 6, 7 – ספריהם של מ' צוקרמן וד"ר גולדהאגן.

27. עד הגיליון 32 (2 באוגוסט 1996); גל' 16/96 – מאמר פולמוס ותגובת גולדהאגן; 17/96; 18/96; 20/96; 21/96; 22/96; 24/96; 25/96. למעשה כבר לפני כן התנהל הוויכוח בשבועון במשך שבועות רבים וראשיתו עור באפריל.

28. הארץ, 12 ביולי 1996. והשווה ביקורת קוצפת של א' אנטמן, שם, 30 באוגוסט.

29. *Hitlers Willige Vollstrecker, ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, ברויז'ל, 1996, 736 עמ'.

היה להגיע לגרמניה ולהתייצב לשורה של פגישות בנדון. מערערים על ראייתו את השואה כ"פרוייקט לאומי" גרמני טוענים נגדו כי תפיסתו היא היפר-מוניסטית ודטרמיניסטית. הוא לא מתח, לדעת המבקרים, קווי השוואה לאנטישמיות בארצות אחרות. "די צייט" פירסם גם תשובה ארוכה של גולדהאגן עצמו לביקורת עליו. אסתפק כאן במסירת קטע אחד. לטענתו נכתבו על הנאציזם *סוציאליזם והשואה* אלפי ספרים, מונוגרפיות ומאמרים; בכל זאת כמעט שלא הגיבו ההיסטוריונים מדוע כל כך הרבה רבבות גרמנים פשוטים מכל השדרות והמקצועות הרגו יהודים בשקיקה, עינו והשפילו ומדוע מיעוט כל כך מבוטל ניצל את האפשרות להתרחק משדות ההריגה ומספסלי העינויים הנוראים האלה של יהדות אירופה. מבין מבקריו היו שנוקק לעובדה שהוא בן ניצול ובעיניהם היה זה טעם לפגם מבחינת מהימנותו. ייתכן מאוד, כי כל כתבי הפולמוס ייאספו יחד וזו אפשר יהיה להעריכם שיטתית לפרטיהם. אכן בימים אלה נתפרסמו ידיעות נרחבות על מחקרים שנערכים באוניברסיטאות שונות בישראל בעניין הקומוניקציה של בני דורות שונים, החל מניצולי השואה, עבור לדור השני והשלישי.³⁰

סוף דבר: גם אם לא רוצים לקבל את ההגדרה של העם היהודי כעם עולם הרי אי אפשר לעצום עין מזה שהוא בין-ארצי. גם 50 שנה אחרי הקמת המדינה זו עובדה בעלת תוקף. זיכרון השואה אף הוא מגלם קשר זה.³¹ גם אם לא מדובר בסימן היכר עיקרי משותף הרי אי אפשר למחוק עקבותיו. והרי זה אם בצורת עיקוב ומחקר היסטורי ואם מטעמים חומריים, תביעות פיצויים מסוגים שונים למשל. בישראל חוזרים לעניין היחס של היישוב היהודי לשואה בזמנה ולבעיות שהיו כרוכות בקבלת פני הניצולים אחרי המלחמה. משתלבת כאן מיד ההיסטוריה של תנועת הפועלים הארצישראלית לענפיה, תפקידה והתפתחותה בימים ההם ועד אבדן ההגמוניה הפוליטית שלה בסוף שנות ה-70. אך זו פרשה לעצמה. כן עולות שאלות מיוחדות הנוגעות לתנועה הקיבוצית. "האם הקיבוץ הוא אך ורק דרך חיים או צורת חיים שנועדה גם לשמש חוד החנית של המעשה הציוני"? האם מול "האינדיבידואליזם הפראי" מהווה הקיבוץ "מערך מגן אחרון לחברה האנושית"? ועוד שאלות כהנה וכהנה.³²

בראשית 1996 הופיע קובץ הכולל היסטוריה מתועדת של "הוועד היהודי האנטיפאשיסטי" בימי מלחמת העולם השנייה ועד סוף 1948.³³ המסמכים הם

30. הארץ, 27 ו-28 באוגוסט, 1996.

31. צירוף מקרים מחר: בכתבי דברים אלה הגיע לידי בדואר מאת המחבר בנימין לופלסקי, ספרו היידי אויף גאטס באָאט, 1996. המחבר יצא לפני המלחמה מפולין, התנדב לבריגדות הבינלאומיות בספרד, נתגלגל למחנה בצרפת, משם אלזויר ולבסוף עלה לארץ-ישראל. בדרך הטלטולים נפגש עם יהודים מארצות שונות ונרקמו יחסים.

32. שאלות אלה ועוד בוטות מהן בהרבה על ההיסטוריה, ההווה והעבר, מוצאים אנו דווקא בבטאון המשותף לשתי התנועות הקיבוציות הראשיות (תק"ם והקיבוץ הארצי) – *מפנה*, מס' 13, יולי 1996.

33. Shimon Redlich, *War, Holocaust and Stalinism, Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Harwood Academic Publishers, Reading, England, 1996. העורך, פרופסור באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע, התמחה כבר קודם לכן בתולדות "הוועד היהודי האנטיפאשיסטי".

מהארכיונים הסובייטיים אחרי שנפתחו. התעודות, החדשות בחלקן, הן מהארכיון לשעבר של הוועד המרכזי של המפלגה, נוגעות במישרין למדיניות לגבי היהודים בכללם ולגבי "הוועד" בפרט. החומר החדש נוגע גם לשואה ולפרשה הנודעת על הנריק ארליך וויקטור אלטר, מנהיגי "הבונד" הפולני שנרצחו בברית המועצות. הגילויים ביחס לעניין האחרון הם משמעותיים מאד.³⁴

34. כאן אני מעמיד נקודה. אוסיף רק הערת סיום. בכתבי עת נתפרסמו באחרונה ידיעות מפורטות על שני מחקרים שנערכו בישראל ובארצות-הברית (אחד משותף) והמתייחסים לצד הפסיכר-פיטולוגי של זיכרון ושכחה. מדובר בננים האמורים לחזור ולהשפיע בצורות שונות במשפחות מדור לדור ובפרקי חיים שונים של האנשים, בייחוד לעת זיקנה. יש הקושרים זאת לשאלת התוקף של הזיכרון האישי בכלל ולעניין השואה בפרט, שלגביה מדובר כבר בדור ראשון, שני ושלישי של הניצולים. הנושא בוודאי עוד יחזור ויעלה בתחקירים ובפרשנות.